

УДК 159.9:373.2.011.3-051

Колтунович Т. А.

асистент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

**СИНДРОМ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ В ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ: АНАЛІТИКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ПЕРІОД
ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА**

Анотація. Запропонована публікація – логічне продовження авторського дослідження, присвяченого висвітленню історичного аспекту становлення концепції вигорання у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці. У статті проаналізовано основні досягнення третього – аналітико-експериментального періоду (сер. 1980-х років – 1992 р XX ст.) у дослідженні феномена вигорання та визначено основні віхи розвитку концепції на цьому етапі: розробка офіційною психологічною наукою теоретичних моделей вигорання і наукових методів його вивчення, окреслення основних підходів до розуміння терміна та детермінант вигорання, виділення вигорання з-поміж схожих понять; особлива специфіка експериментальних досліджень вигорання в різних країнах і ін.

Ключові слова: вигорання, синдром вигорання, моделі вигорання, результативний, процесуальний, синтетичний підходи.

Аннотация. Предложенная публикация – логическое продолжение авторского исследования, посвященного освещению исторического аспекта становления концепции выгорания в отечественной и зарубежной психологической науке. В статье проанализированы основные достижения третьего – аналитико-экспериментального периода (сер. 1980-х годов – 1992 г. XX в.) в исследовании феномена выгорания и определены главные вехи развития концепции на этом этапе: разработка официальной психологической наукой теоретических моделей выгорания и научных методов его изучения, определение основных подходов к пониманию термина и детерминант выгорания, выделение феномена среди похожих понятий; особая специфика

експериментальних досліджень вигорання в різних країнах і др.

Ключевые слова: вигорання, синдром вигорання, моделі вигорання, результативний, процесуальний, синтетичний підхід.

Annotation. This publication is a part of research, dedicated to the problem of formation of the concept of burnout in the domestic and foreign psychological science in the analytical and experimental period which lasted from middle 1980s to 1992. The author identified such major milestones in the study of the phenomenon of burnout at this period: the development of theoretical models of professional burnout and scientific methods of its study, identification of the main approaches to the understanding of the term and determinants of burnout, the differentiation of the phenomenon of burnout from the other phenomenon, the specific of the experimental studies of burnout in different countries and etc.

Key words: burnout, syndrome burnout, burnout model, effective approach, procedural approach, synthetic approach.

Вступ. Науковий інтерес до проблеми професійного вигорання спеціалістів виник порівняно недавно. Сорок років тому американський психіатр Г. Фройденбергер (*H. J. Freudenberger, 1974*) ввів до наукового обігу поняття «вигорання» як стан фізичного і психічного виснаження, що викликаний власною професійною діяльністю. Дослідження ж феномена офіційною наукою почалося кількома роками пізніше. Проте здійснений аналіз доступних бібліографічних джерел вказує на існування цього явища задовго до його визнання і дослідження офіційною психологічною наукою.

Свого часу окремі історичні аспекти дослідження синдрому вигорання було висвітлено у працях Т. В. Большакової, 2005; М. Буріша (*M. Bürisch*), 2006; Н. Є. Водоп'янової, 2005; Ю. П. Жогно, 2009; Л. О. Китаєва-Смика, 1989; К. Масlach, В. Б. Шауфелі й ін. (*C. Maslach, W. B. Schaufeli et al.*), 2001; Н. В. Назарук, 2007; В. О. Орла, 2005; О. О. Рукавішнікова, 2001; В. Фауста (*V. Faust*), 2006; Дж. Р. Хейбеслібена та М. Р. Баклі (*J. R. Halbesleben & M. R. Buckley*), 2004; В. Б. Шауфелі, Д. Р. Енцманна (*D. R. Enzmann*), 1998 і ін.

Відтак, у історії становлення концепції вигорання можна виділити чотири

етапи:

- перший, так званий *описовий* (до 1974 р. XX ст.) період (*період донаукового осмислення феномена вигорання*), дозволяє говорити про це явище як таке, що давно відоме людству, про що свідчать доступні зразки усної народної творчості, художньої літератури, біографічні й автобіографічні дані тощо;
- другий період – період *наукового осмислення феномена вигорання*, часові межі якого визначені 1974 р.–сер. 1980-х рр., – характеризується появою терміна «професійне вигорання», його поясненням з позицій теорії стресу та зародженням двох підходів до його вивчення: *клінічного* (Г. Фройденбергер, 1974), у межах якого синдром вигорання розглядався як психічний розлад, пов'язаний з особистісними характеристиками спеціаліста, та *соціально-психологічного* (К. Маслач, 1981), який розглядає міжособистісні, соціальні й організаційні чинники як корінні причини вигорання та визначає останнє як порушення психіки у межах психічної норми. Аналіз наукових публікацій цього періоду уможливорює виокремлення таких основних тенденцій у дослідженні професійного вигорання: суб'єктивізму дослідників і їхнього бажанням наповнити поняття «вигорання» власним змістом, як наслідку – розширення меж використання терміна, його опису та смислового тлумачення з допомогою як тотожних, так і протилежних вигоранню феноменів; відсутності єдиної концептуальної моделі опису феномена та вимірювального інструментарію; описового характеру більшості публікацій. Відтак, не зважаючи на значущі здобутки, цей період породив низку проблем, які потребували нагального і нового – експериментального – підходу у їх вирішенні;
- третій період – *аналітико-експериментальний* (сер. 1980-х рр.–1992 р.) – пов'язаний з розглядом вигорання як комплексу взаємопов'язаних симптомів, появою психодіагностичного інструментарію, розробкою концептуальних моделей вигорання, зародженням трьох підходів до розвитку вигорання та виявлення його детермінант (результативного, процесуального, синтетичного);
- *сучасний* – четвертий період дослідження синдрому вигорання (з 1992 р.) – засвідчує вивчення вигорання на різних рівнях у різних країнах, у

тому числі й в Україні; звернення до проблеми широкого кола дослідників, міжнародних організацій, внесення вигорання до Міжнародної статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я (десятий перегляд), дослідження синдрому серед представників різних професійних груп та у різних сферах життєдіяльності.

У сучасній науковій вітчизняній та зарубіжній, а часто і науково-популярній літературі, можна віднайти чимало матеріалу, присвяченого окремим аспектам, чинникам, симптомам, умовам формування професійного вигорання тощо, проте він не відображає цілісного процесу нагромадження теоретичних і практичних здобутків у напрямі вивчення феномена, загальної картини становлення концепції професійного вигорання.

Формулювання мети статті та завдань. Актуальність проблеми та її недостатня наукова розробка визначили *мету* презентованого у цій публікації наукового доробку, яка полягає у відтворенні історичного контексту проблеми професійного вигорання, зокрема третього його етапу – експериментально-аналітичного – та висвітленні внеску окремих науковців, наукових психологічних шкіл у дослідження і розвиток концепції вигорання.

Виклад основного матеріалу статті.

Початок аналітико-експериментального періоду в розвитку концепції професійного вигорання датується другою половиною 1980-х рр. ХХ ст. Своєрідною точкою відліку можна вважати значний прогрес у розробці концептуальних моделей вигорання, якого було досягнуто академічною психологією. Зокрема, для пояснення синдрому було використано психоаналітичну теорію (Г. Дж. Фішер; Г. Дж. Фройденбергер), теорію соціального порівняння (Б. П. Бюнк (*A. P. Buunk*), В. Б. Шауфелі та Й. Ф. Ібума (*J. F. Ybema*)), теорію соціального обміну (Н. В. фон Іперен (*N. W. VanYperen*), Б. П. Бюнк і В. Б. Шауфелі), теорію справедливості (Д. фон Дірендонк (*D. van Dierendonck*), В. Б. Шауфелі, Г. Дж. Сіксма (*H. J. Sixma*)), соціальну модель компетенції (У. Д. Харрісон (*W. D. Harrison*)), модель «вимога-контроль» (В. Ландсбергіс (*V. Landsbergis*)) і ін.

Починаючи з 1986 р., було проведено кілька лонгitudних досліджень вигорання (Д. С. Вейд (*D. C. Wade*), Е. Кулі (*E. Cooley*) та В. Савіцкі (*V. Savicki*), 1986; Дж. Волпін (*J. Wolpin*), 1988; Р. Т. Голембієвські (*R. T. Golembiewski*), Р. Ф. Майнценрайдер (*R. F. Munzenrider*), 1988; Дж. Т. Дігнем (*J. T. Dignam*) і С. Ж. Вест (*S. G. West*), 1988; Г. Х. Ферт (*G. H. Firth*) і П. Бріттон (*P. Britton*), 1989; А. Хіром (*A. Shirom*), 1986; Р. Л. Шваб (*R. L. Schwab*), С. Е. Джексон і Р. С. Шулер (*R. S. Schuler*), 1986), результати яких дозволили констатувати такі факти:

- 1) природа вигорання хронічна, а не гостра, тому його рівень стабільний у часі;
- 2) вигорання проявляється у фізичних симптомах, прогулах і плинності кадрів;
- 3) відсутність соціальної підтримки з боку колег і керівництва, конфлікт ролей є своєрідними передвісниками вигорання [1, р. 8].

Саме у 1980-х рр. виникли три наукові підходи до розуміння терміна вигорання, його симптоматики та чинників ризику: *результативний, процесуальний і синтетичний*.

Прихильники *результативного підходу* (П. Л. Брілл (*P. L. Brill*), 1984; А.-М. Гарден (*A.-M. Garden*), 1987; Д. Грін (*D. Green*), 1991; К. Маслач і С. Е. Джексон, 1984, 1986; А. Пайнс (*A. Pines*), Е. Аронсон (*E. Aronson*), 1988; Г. Х. Ферт, А. Мімс (*A. Mims*), 1985 та ін.) розглядають вигорання як стан, результат. Приміром, А. Пайнс та Е. Аронсон (1988) описують його як «стан фізичного, емоційного та психічного виснаження, викликаного довготривалою участю в ситуаціях, які висувають високі вимоги до емоційної сфери» [2, р. 9]. За такого розуміння синдрому вигорання цілком виправданим постає «винесення» синдрому науковцями за межі сфери людських послуг (у сферу управління, сім'ю, виховання, шлюб тощо). Інший представник цього підходу – П. Л. Брілл (1984) – вважає вигорання «професійно обумовленим дисфорійним і дисфункціональним станом у осіб без серйозних психопатологій, які протягом тривалого часу працювали з адекватною продуктивністю й емоційним фоном у тій самій робочій ситуації, і які не здатні відновитися до колишніх рівнів без сторонньої допомоги чи зміни оточуючого середовища» [3, р. 15]. Таке

визначення вказує на те, що вигорання не може відбуватися за межами професійного середовища. До того ж воно не зачіпає осіб некомпетентних, з психічними захворюваннями та характеризується, насамперед, емоційним виснаженням і зниженням професійної ефективності. Відтак, людину, яка може відновитися сама, не слід вважати згорілою, тоді як вигоріла особистість не спроможна сама собі допомогти та потребує сторонньої допомоги чи зміни обстановки.

Не зважаючи на значні відмінності у поглядах представників цього підходу, саме у його межах зародилося кілька моделей вигорання. Найпоширеніша з них – *трифакторна*, створена К. Масlach і С. Е. Джексон (1984, 1986), – які розглядають вигорання як конструкт, що поєднує у собі *емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію особистих досягнень*, які можуть назрівати між людьми комунікативних професій [4, р. 358].

Емоційне виснаження К. Масlach вважає основною складовою вигорання. Воно проявляється в зниженому емоційному фоні, байдужості чи емоційному перенасиченні, що зумовлені міжособистісними потребами, які стосуються виснаження або спустошення емоційних ресурсів. Друга складова вигорання – *деперсоналізація* – проявляється в деформації відносин з іншими людьми: негативізмі, знеособленому, цинічному ставленні до осіб, які отримують послуги за збереженого сприятливого ставлення спеціаліста до себе. Тоді як третя складова вигорання – *редукція особистісних досягнень* – відзначається тенденцією до негативного оцінювання власної роботи [4, р. 358].

Згодом на фоні трифакторної моделі почали з'являтися різні варіації послідовності, описаних К. Масlach, С. Е. Джексон і ін., процесів у розвитку вигорання. Так, Д. Грін (1991) об'єднав емоційне виснаження та деперсоналізацію в один чинник [5, р. 453-472] та виділив як окремий чинник професійну успішність; А.-М. Гарден (Garden A.-M, 1987) головною внутрішньою складовою синдрому вигорання вважав емоційне виснаження. Натомість деперсоналізацію він взагалі виключив зі складу вигорання, вважаючи її «артефактом вибірки професій сфери соціального обслуговування» [6, р. 545-560].

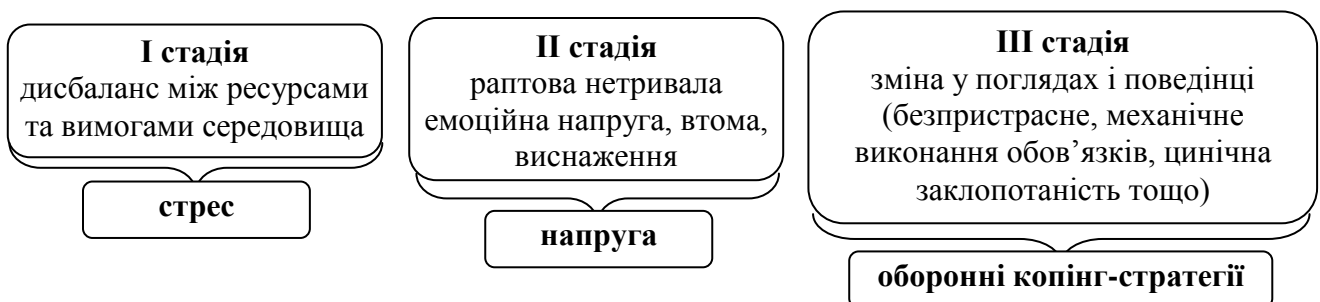
У 1988 р. А. Пайнс та Е. Аронсон запропонували *однофакторну модель вигорання*, згідно якої єдиний чинник вигорання – фізичне, емоційне та психічне виснаження. Фізичне виснаження автори моделі описували через низьку енергію, хронічну втоmu та слабкість; емоційне — відчуттям безпорадності та безнадійності; психічне – розвитком негативного ставлення до себе, своєї роботи та самого життя [7, р. 11, 13]. На основі цієї моделі А. Пайнс розробила опитувальник «Вимірювання вигорання» (*«Burnout Measure»*, 1988), який дозволяє діагностувати усі три типи виснаження.

Аналогічний підхід до структури вигорання відображено в «Шкалі професійного вигорання для спеціалістів сфери охорони здоров'я» Дж. Джонса (*J. Jones, 1980*) [8].

Шляхом поділу одного з конструктів у моделі К. Масlach було створено *чотирифакторні моделі вигорання* (Г. Х. Ферт, А. Мімс (1985) і ін.). Наприклад, у факторі «деперсоналізація» було виокремлено деперсоналізацію, пов'язану з роботою, та деперсоналізацію, пов'язану з особами, які отримують послуги. Більшість моделей цього типу були розроблені після 1992 р.

Представники *процесуального підходу* (М. Буріш, 1989; Р. Голембієвські та Р. Ф. Мюнценрайдер, 1988; Дж. Еделвіч та А. Бродські, 1980; Д. Етціон, 1987; Б. Перлман (*B. Perlman*) та І. А. Хартман (*E. A. Hartman*), 1982; К. Чернісс, (*C. Cherniss*) 1980 та ін.) розглядають вигорання як процес, який розвивається у часі та включає низку стадій, що змінюють одна одну.

Один із перших описів вигорання як процесу, що складається з трьох стадій, запропонував у 1980 р. американський психолог К. Чернісс [9, р. 17]. Схематично визначені дослідником стадії демонструє рисунок 1.

Рис. 1. Схема процесу вигорання (за К. Черніссом, 1980)

Відтак, якщо індивід використовує неадекватний спосіб подолання стресової ситуації, то ймовірність виникнення вигорання зростає.

Розглядаючи вигорання як процес, Д. Етціон (1987) вказує на те, що воно починається без попередження, повільно, непомітно, розвивається до конкретного моменту, і згодом, раптово й несподівано, у людини з'являється відчуття виснаження, яке вона не може пов'язати з якою-небудь конкретною стресовою подією [10, р. 16-17].

За концепцією німецького психолога М. Буріша (1989) розвиток вигорання починається зі значних енергетичних витрат внаслідок екстремально високої позитивної установки на виконання професійної діяльності та відображає послідовну зміну шести фаз: *попереджуючої*, що характеризується надмірною участю і виснаженням; *фази зниження рівня власної участі* по відношенню до співробітників, пацієнтів, учнів, найближчого оточення, професійної діяльності, зростання вимог; *емоційних реакцій*: депресії, агресії; *фази деструктивної поведінки*, що проявляє себе змінами інтелекту, мотиваційної, емоційно-соціальної сфер; *психосоматичних реакцій*: зниження імунітету; безсоння, сексуальні розлади; підвищення артеріального тиску, тахікардія, головний біль тощо; *фази розчарування та негативної життєвої установки*: відчуття безпомічності та безглуздості життя; екзистенційний відчай [11, s. 25-26].

У запропонованій концепції вигорання як вірулентного процесу Р. Т. Голембієвські та Р. Ф. Майнценрайдером (1988) виділено три його ступеня та вісім фаз, які відрізняються взаємовідношенням показників складових, що діагностуються за допомогою «MBI». Важливим моментом концепції є уявлення про почерговість виникнення складових вигорання у процесі його розвитку: деперсоналізація, редукція професійних досягнень та емоційне виснаження [12, р. 45-60]. Не зважаючи на критику, концепція Р. Т. Голембієвські доволі популярна і сьогодні, оскільки розкриває небезпечні наслідки процесу вигорання не тільки для особистості, але й для організації, у якій та функціонує.

Аналіз описаних вище моделей дозволяє говорити про наявну в них спільну тенденцію: надмірна залежність від роботи призводить до повного

розпачу, екзистенційної порожнечі та професійного вигорання.

Синтетичний підхід до проблеми вигорання (В. Б. Шауфелі, Д. Енцманн, 1988) репрезентує вигорання і як стан, і як процес та робить акцент на загальній симптоматиці, передумовах і сфері (домені), у якій воно відбувається. У межах цього підходу вигорання тлумачиться як «стійкий, негативний, пов'язаний з роботою стан свідомості «нормальних» людей, який насамперед характеризується виснаженням, що супроводжується дистресом, відчуттям спаду ефективності, зниженням мотивації та розвитком дисфункціональних відносин і поведінки на роботі» [13, р. 36]. Цей психологічний стан розвивається поступово як результат невідповідності між намірами та реальністю щодо роботи, але може протягом тривалого часу залишатися непоміченим.

Відтак, до ключового показника вигорання – виснаження – прихильники синтетичного підходу додають ще чотири загальні симптоми: *розлади* (афективні, когнітивні, фізичні та поведінкові симптоми); *відчуття спаду ефективності*; *зниження мотивації і дисфункціональні відносини та поведінку на роботі*. На думку В. Б. Шауфелі та Б. П. Бюнка, передумовами розвитку вигорання є фрустрація та неадекватні копінг-стратегії. Сам процес вигорання науковці вважають «самовідтворюваним», не зважаючи на те, що він не визнається спочатку, та наголошують на тому, що симптоми, пов'язані з роботою, і вигорання з'являються у людей без психопатології [14, р. 388].

З 1990-х рр. ХХ ст. проблема вигорання набула масового масштабу, про що свідчить звернення до неї науковців різних країн і міжнародних організацій. У 1980-х рр. вигорання стало предметом вивчення й у вітчизняній психологічній науці. Воно досліджувалося переважно у контексті вивчення ціннісно-мотиваційної сфери вчителя, формування життєвих смислоутворюючих цінностей, значущих властивостей особистості й у контексті професіоналізації. Явища, що за своїм змістом тяжіють до феномена вигорання, знайшли відображення у працях Л. О. Китаєва-Смика (1983), Г. Б. Леонової (1993), В. О. Бодрова (1995) й ін. Сам термін «вигорання» науковцями не використовувався, проте його сутність було визначено доволі чітко. Відтак,

синдром, що називався «хворобою спілкування», описувався як наслідок душевної перевтоми та характеризувався приглушенням емоцій, зникненням гостроти відчуттів, конфліктами з партнерами по спілкуванню, байдужістю, втратою життєвих ідеалів [15, с. 25-26]. Англійське «*burnout*» перекладалося тоді як «емоційна слабкість», «психологічне виснаження», «вигорання емоцій». У 1989 р. Л. О. Китаєв-Смик до синонімічного ряду понять, пов'язаних з вигоранням, включив поняття «вигорання душі» та «вигорання особистості» [16]. Проте вони не прижились у радянській психології, оскільки, пануюча у той час ідеологічна установка не могла допустити того, що незламна особистість «радянської людини може «вигоріти»

У деяких професійних галузях було зафіксовано й інші, близькі за змістом до вигорання, поняття. Наприклад, явище «вилітаності» (рос. «*излётанности*») як втрати спрямованості пілота на виконання своєї професійної діяльності, що призводить до появи страху польотів, невпевненості, зниження відповідальності за результат польоту та, у крайніх випадках, до зміни професії – «списання на нельотну роботу». Як бачимо, симптоми вигорання й «вилітаності» однаково проявляються у втраті задоволення від професійної діяльності, в зниженні мотивації, в емоційному, психічному та фізичному виснаженні. Отже, «вилітаність» – прояв вигорання в професії пілотів [17].

Аналіз наукових публікацій з проблем вигорання у досліджуваному нами періоді свідчить про неоднаковий рівень «популярності» синдрому в різних країнах. Так, у Нідерландах термін вигорання був і залишається не настільки поширений, як, скажімо, у США, Великобританії, Німеччині. Натомість голландці вживають слово «перенапруга» (голл. – *overspannenheid*), традиції дослідження якої сягають кінця XIX ст. «*Overspannenheid*» має офіційний діагностичний статус і використовується для маркування м'яких симптомів вигорання. Тоді як терміном «вигорання» позначають психічний розлад (англ. – *endstate*).

Загалом дещо спрощено можна виокремити три віхи у становленні концепції вигорання у період з *сер. 1980-х рр. – поч. 1990-х рр.*:

1) більшу частину досліджень початку цього періоду присвячено проблемі вивчення професійного вигорання у представників комунікативних професій;

2) поступовий «вихід» професійного вигорання за межі сфери послуг: бізнес, управління (С. Дж. Гінсбург (*S. G. Ginsburg*), 1974; Д. Етціон, Д. Кефрі (*D. Kafry*) та А. Пайнс, 1982; А. Кегун (*A. Cahoon*), Дж. Роуні (*J. Rowney*), 1984; Г. Левінсон (*H. Levinson*), 1981; спорт (Т. М. Кексіз (*T. M. Caccese*) і С. К. Мейберг (*C. K. Mayerberg*), 1984; С. А. Кепел (*S. A. Capel*), Б. Л. Сіслі (*B. L. Sisley*) та Дж. С. Дізетрайн (*G. S. Desertrain*), 1987; Р. Сміт (*R. Smith*), 1986; Д. С. Фейглі (*D. S. Feigley*), 1984; Л. К. Фендер (*L. K. Fender*), 1989); неробочі сфери: батьківське вигорання, добровільна діяльність, сім'я (Д. М. Пелсма (*D. M. Pelsma*), Б. Роланд (*B. Roland*) і ін., 1989; Дж. Прокаччіні (*J. Procaccini*), М. Кіфейбер (*M. Kiefaber*), 1983; шлюб (А. Пайнс, 1988 і ін.);

3) спрямування дослідників на вивчення організаційних, а не особистісних чинників професійного вигорання. Очевидно такий підхід узгоджувався з більшістю запропонованих на той час концептуальних моделей вигорання, позаяк особисті чинники вивчалися на рівні демографічних змінних (стать, вік, сімейний стан і ін.).

Висновки. Відтак, можна констатувати, що аналітико-експериментальний період у становленні концепції вигорання пов'язаний насамперед з розробкою офіційною психологічною наукою теоретичних моделей вигорання і наукових методів його вивчення, з визнанням синдрому вигорання науковою проблемою та об'єктом міждисциплінарних досліджень і різних парадигм наукового пояснення, Проте вигорання на цьому етапі залишалося однією з найбільш суперечливих проблем. Причиною цьому була відсутність загальноприйнятої назви та тлумачення, єдиної думки щодо критеріїв визначення, чинників, симптомів, фаз вигорання та ін.

Запропоноване дослідження не є вичерпним і кінцевим щодо означеної проблематики та потребує подальшого уточнення. Зокрема, висвітлення потребує вивчення особливостей становлення концепції професійного вигорання на сучасному етапі у різних країнах світу в межах міждисциплінарного підходу.

Література:

1. *Professional burnout : Recent developments in theory and research* / Ed. by W. B. Schaufeli, C. Maslach, T. Marek. – Washington DC : Taylor & Francis, 1993. – 292 p.
2. Pines A. M. *Career burnout : Causes and cures* / Ayala Malakh-Pines, Elliot Aronson. – New York : Free Press, 1988. – 257 p.
3. Brill P. L. *The need for an operational definition of burnout* / P. L. Brill // *Family and Community Health*. – 1984. – № 6. – P. 12-24.
4. Maslach C. *Burnout* / C. Maslach, M. P. Leiter / *Encyclopedia of Stress* ; ed. by George Fink. – San Diego : Academic Press, 2000. – Vol. 1. A-D. – 758 p.
5. Green D. E. *The three-factor structure of the Maslach Burnout Inventory : A multicultural, multinational confirmatory study* / D. E. Green, F. H. Walkey, A. J. Taylor // *J. of Social Behavior and Personality*. – 1991. – Vol. 6 (3). – P. 453–472.
6. Garden A.-M. *Depersonalization : A valid dimension of burnout?* / A.-M. Garden // *Human Relations*. – 1987. – Vol. 40 (9). – P. 545–560.
7. Pines A. M. *Burnout : from tedium to personal growth* / Ayala M. Pines and Elliot Aronson, Ditsa Kafry. – New York : Free Press, 1981. – 229 p.
8. Jones J. W. *Preliminary manual : The staff burnout scale for health professional* / J. W. Jones – Park Ridge, IL : London House, 1980. – 36 p.
9. Cherniss C. *Professional burnout in human service organizations* / Cary Cherniss. – New York : Praeger, 1980. – 233 p.
10. Etzion D. *Burnout : The hidden agenda of human distress, IIBR series in Organizational Behavior and Human Resources* / D. Etzion. – [working paper no 930/87]. – Israel : The Israel Institute of Business Research, Faculty of Management, Tel Aviv University, 1987. – P. 16–17.
11. Burisch M. *Das Burnout-Syndrom. Theorie der inneren Erschöpfung* / M. Burisch. – Berlin : Heidelberg Springer Medizin Verlag, 2006. – 314 s.
12. Golembiewski R. T. *Burnout has also gone global, it seems : Mounting worldwide evidence based on the phase model* / R. T. Golembiewski // *Current topics in management* ; ed by M. A. Rahim, R. T. Golembiewski et al. – Greenwich, CT,

USA : Jai Press, Inc, 1997. – Vol. 2. – P. 45–60.

13. Schaufeli W. B. *The Burnout Companion to Study and Practice. A Critical Analysis* / W. Schaufeli, D. Enzmann. – London : Taylor & Francis, 1998. – 220 p.

14. Schaufeli W. B. *Burnout : An Overview of 25 Years of Research and Theorizing* / W. B. Schaufeli, B. P. Buunk // *Handbook of work and health psychology*; ed by Marc J. Schabracq, Jacques A. M. Winnubst, Cary L. Cooper. – [2d ed.]. – Chichester : John Wiley & Sons, Ltd, 2003. – P. 383–425.

15. Орёл В. Е. *Структурно-функциональная организация и генезис психического выгорания : дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.03* / Орёл Валерий Емельянович. – Ярославль, 2005. – 608 с.

16. Китаев-Смык Л. А. *Выгорание персонала. Выгорание личности. Выгорание души* / Л. А. Китаев-Смык. // *Вопросы психологии экстремальных ситуаций*. – 2007. – №4. – С. 2–21.

17. Пономаренко В. А. *Психология жизни и труда летчика* / Владимир Александрович Пономаренко. – М. : Воениздат, 1992 – 224 с.

References:

1. *Professional burnout : Recent developments in theory and research* / Ed. by W.B. Schaufeli, C.Maslach, T.Marek. – Washington DC: Taylor & Francis, 1993. – 292 p.

2. Pines A. M. *Career burnout : Causes and cures* / Ayala Malakh-Pines, Elliot Aronson. – New York : Free Press, 1988. – 257 p.

3. Brill P. L. *The need for an operational definition of burnout* / P. L. Brill // *Family and Community Health*. – 1984. – № 6. – P. 12-24.

4. Maslach C. *Burnout* / C. Maslach, M. P. Leiter // *Encyclopedia of Stress* ; ed. by George Fink. – San Diego : Academic Press, 2000. – Vol. 1. A-D. – 758 p.

5. Green D. E. *The three-factor structure of the Maslach Burnout Inventory : A multicultural, multinational confirmatory study* / D. E. Green, F. H. Walkey, A. J. Taylor // *J.of Social Behavior and Personality*. – 1991. – Vol. 6 (3). – P. 453–472.

6. Garden A.-M. *Depersonalization : A valid dimension of burnout?* / A.-M. Garden // *Human Relations*. – 1987. – Vol. 40 (9). – P. 545–560.

7. Pines A. M. *Burnout : from tedium to personal growth* / Ayala M. Pines and Elliot Aronson, Ditsa Kafry. – New York : Free Press, 1981. – 229 p.
8. Jones J. W. *Preliminary manual : The staff burnout scale for health professional* / J. W. Jones – Park Ridge, IL : London House, 1980. – 36 p.
9. Cherniss C. *Professional burnout in human service organizations* / Cary Cherniss. – New York : Praeger, 1980. – 233 p.
10. Etzion D. *Burnout : The hidden agenda of human distress, IIBR series in Organizational Behavior and Human Resources* / D. Etzion. – [working paper no 930/87]. – Israel : The Israel Institute of Business Research, Faculty of Management, Tel Aviv University, 1987. – P. 16–17.
11. Burisch M. *Das Burnout-Syndrom. Theorie der inneren Erschöpfung* / M. Burisch. – Berlin : Heidelberg Springer Medizin Verlag, 2006. – 314 s.
12. Golembiewski R. T. *Burnout has also gone global, it seems : Mounting worldwide evidence based on the phase model* / R. T. Golembiewski // *Current topics in management ; ed by M. A. Rahim, R. T. Golembiewski et al.* – Greenwich, CT, USA : Jai Press, Inc, 1997. – Vol. 2. – P. 45–60.
13. Schaufeli W. B. *The Burnout Companion to Study and Practice. A Critical Analysis* / W. Schaufeli, D. Enzmann. – London : Taylor & Francis, 1998. – 220 p.
14. Schaufeli W. B. *Burnout : An Overview of 25 Years of Research and Theorizing* / W. B. Schaufeli, B. P. Buunk // *Handbook of work and health psychology ; ed by Marc J. Schabracq, Jacques A. M. Winnubst, Cary L. Cooper.* – [2d ed.]. – Chichester : John Wiley & Sons, Ltd, 2003. – P. 383–425.
15. Orol V. Ye. *Strukturno-funktsional'naya organizatsiya i genezis psikhicheskogo vygoraniya : diss. ... doktora psikholog. nauk : 19.00.03* / Orol Valeriy Yemel'yanovich. – Yaroslavl', 2005. – 608 s.
16. Kitayev-Smyk L. A. *Vygoraniye personala. Vygoraniye lichnosti. Vygoraniye dushi* / L. A. Kitayev-Smyk. // *Voprosy psikhologii ekstremal'nykh situatsiy.* – 2007. – №4. – S. 2–21.
17. Ponomarenko V. A. *Psikhologiya zhizni i truda letchika* / Vladimir Aleksandrovich Ponomarenko. – M. : Voenizdat, 1992. – 224 s.